

התפתחות מחשבות חטא, עוון ורגשות אשם

במשך מאות שנות מרכזיותה של הכנסייה בחיי האדם והקהילה ובקרב לא מעט מערכות גם כיום, נהוג "וידוי" מול הכומר. היהדות מאפשרת "כפרת עוונות" בצום יום הכיפורים ובבקשת מחילה על חטאיו. תחולת המחילה והכפרה היא על מעשים ועל מחשבות שהפרט צריך ליתן עליהם את הדין. הדת קבעה מסמרות לחטאים מוגדרים ולעברות, כך שהאשם חל על מי שביצע אותם בחייו. מבחינה זו, קיימת קרבה בין דינים ומשפטים המופיעים במקורות (דיני גילוי עריות, דיני עדים "לא יקום עד אחד באיש... על פי שני עדים או על פי שלשה עדים יקום דבר" [דברים יט, טו], רצח, גניבה, ניאוף ועוד), לבין דיני המשפט האזרחי שבאים לענות על דרישות המוסר בחברה האל-דתית, בימינו. עירובו של הממסד הדתי בהקשרים של עברות בא בשלב מאוחר בהתפתחותו של המין האנושי, ולאחר שבראשיתה של ההבחנה בחטאיו של האדם נמצאו הטענות כלפיו וענישתו בזיקה ישירה בין החוטא לבין האלוהים.

ההבחנה בין "טוב ורע" מופיעה עם בריאת האדם, כשהוא רוכש את הדעת בגן העדן ומגורש ממנו: "ויאמר האלוהים הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע..." (בראשית, ג, כב). בהיעדרם של צווים מוסריים עולה השאלה למה מכוון הכתוב ביכולת ההבחנה בין "טוב" ל"רע"? הבחנות דומות חוזרות ומופיעות בראשית תולדות האדם. "הלא אם תיטיב שאת ואם לא תיטיב, לפתח חטאת רבץ ואלריך תשוקתו ואתה תמשול בו", אומר האל לקין (בראשית, ד, ז) וכן, "וירא ה' כי רבה רעת האדם בארץ וכל יצר מחשבות לבו רע כל היום וינחם ה' כי עשה את האדם בארץ" (בראשית, ו, ה). "ויאמר ה' אל לבו לא אוסיף לקלל את האדמה בעבור האדם, כי יצר לב האדם רע מנעוריו..." (בראשית, ח, כא).

ההבחנה בין ה"רע" וה"טוב" היא גם סיפור תולדות האדם השרוי בממשלת הרע ומשתוקק לחטא משום היותו "רע מנעוריו".

דברים אלו מתיישבים, לכאורה, עם תפיסות דתיות מאוחרות שקמו בחברה ובמוסר חברתי. אומר הכתוב, "איש צדיק תמים היה בדורותיו את האלוהים התהלך נח" (בראשית, ו, ט). "התמימות" עליה עמדנו, כתמימות של רך נולד וילוד אישה בשנותיו הראשונות, עומדת נגד חטאו הראשון של האדם "לדעת" במקום להתהלך בדרך שהותוותה לו על ידי האלוהים... לא על "קבלה" והסכמה לדבר האל מכוון הכתוב, כיוון שאלו כרוכים בחשיבה, בהכרעה, אלא בהתקיימות באלוהים, בהווייה שנטועה ומשקפת את היבראותו של נח בצלם האלוהים. ועל כך, גם גאל האל את בני האדם.

"תמים תהיה עם ה' אלוהיך", אומר הכתוב, במסגרת התוואי והדרך בה מורה האל את עמו ללכת (דברים, יח, ג). לעומתו, קין חי ומתקיים ב"ממלכת החטא" ומושל בו. כלומר, היבראות האדם משקפת הבחנה בין הברואים בצלם והמתהלכים עם אלוהים, לבין אלו הכפותים על ידי יצרם להרע. גם בהמשך תולדות האדם אנו מוצאים כי נבחריו של אלוהים הם מי שנענו לקריאתו "והתהלכו בו" מבלי

הרהור של ספק או פקפוק. אברהם היה כזה והתנהלותו מול דבר האל מקבלת משמעות בעלת עוצמה החורגת מן המשמעות של המאמינים הבאים אחריו.

אברהם היושב בפתח אוהלו והוא בן תשעים. ומתוך התהלכותו באלוהים הוא בעל יכולת להבחין בהתגלות השכינה אליו בדמותם של שלושת הניצבים כלפי אוהלו. הוא רץ ומשתחוה להם, משרתם ואינו "מרפה" מהם "ויקומו משם האנשים וישקפו על פני סדום ואברהם הלך עמם לשלחם" (בראשית, יח, טז). אנו רואים את כוחה של ההיאחזות בשליחים, הענווה והכבוד של מי שהתהלך באלוהים. שרה, לעומתו מתווכת את יחסה לדבר השכינה במחשבות המתנסחות באמירה: "ותצחק שרה בקרבה לאמור אחרי בלתי היתה לי עדנה ואדני זקן" (בראשית, יח, יב) והיא מתכחשת לצחוקה לא מתוך אמונה אלא מתוך חרדה, "ותכחש שרה לאמור לא צחקתי כי יראה ויאמר לא כי צחקת" (יח, טו).

המפגש של אברהם ושרה עם השליחים וההבטחה כי בן יולד לשרה, מורה על השלב החדש בהתפתחות המוסרית של האדם.

הבן היילוד עתיד להיותו גוי גדול ובשושלת שתבוא אחריו, לשמור את דרך ה' לעשות צדקה ומשפט (בראשית, יח, יח-יט). ה"צדקה והמשפט" והגלומים בתוכן המוסרי שלהם, הם שלב עתידי בתולדות האדם ובמצוות היסוד המוקנות לעם במעמד הר סיני. עם זאת, רמזים לעברות על המוסר האלוהי מצויים בסיפור הריגת קין את הבל ובמעשי החטא בסדום ועמורה. אברהם לא נחשב לחוטא כשהוא מגן על בני ביתו עם העברתה של שרה לבית פרעה כאילו היא אחותו. כך גם לא דברי לוט לבני סדום ועמורה, המציע את בנותיו למען "ידעו אותן", כדי למנוע פגיעה באורחיו אנשי האל ולהגן עליהם "ויצא אליהם לוט ... ויאמר: אל נא אחי אל תרעו והנה נא לי שתי בנות אשר לא ידעו איש, אוציאה נא אתהן אליכם ועשו להן כטוב בעיניכם רק לאנשים האל אל תעשו דבר" (בראשית, יט, ח). כבוד האלוהים עולה על כבוד בנותיו, בדומה לאברהם שנענה לצו האלוהי להקריב את בנו יחידו לאלוהים. האירועים שבהמשך ומשכב הבנות עם האב למען תתברכנה בהמשכיות הזרע מדווחים ללא תוכחה או אזכור של עוון. האמונה באל היא המבחינה בין היות האדם "מתהלך בה" לבין אלו שהחטא רובץ לפתחם.

הדיכטומיה שבין "טוב" ו"רע" הנוצקת כבר עם היבראות האדם, מחייבת גם בהמשך, והיא חלק מגיבושם של יוצאי מצריים לעדת בני ישראל, לרכיבי מוסר מפורטים, יותר ויותר, ככל שעדת ישראל הופכת לעם.

המוסר האלוהי מיוסד על האמונה באל אחד ועל האחריות החברתית המוטלת על כל אחד מבני העדה כלפי זולתו. ה"רע" וה"טוב" מקבלים את מובנם ואת תוכנם, כך גם העוון, החטא, הדינים והמשפטים, מעשי הטומאה והתועבה "אשר נעשו לפניכם" שעליהם לא חל בעבר הצו המוסרי והענישה שלצדה. התיאור המפורט של עברת גילוי עריות והחטא החמור הכרוך בה שונה לחלוטין בצו המוסרי מזה שעלה בתיאור מעשה בנות לוט עם אביהן. התגבשות העדה לעם ישראל היא גם שלב בהתפתחות של הדרישות והמוסר האלוהי, באמצעותם תובחן עדת ישראל משאר העמים ותישמר אחדותו, ומאותו זמן העובר עליהם יוצא מקהל ישראל, "כל אשר יעשה מכל התועבות האלה ונכרתו הנפשות העושות מקרב עמם" (ויקרא, יח, כט).

המוסר והציווי של האלוהים לעם מיועדים לשמור על אחדותו ועל ייחודו, והכתוב חוזר ומדגיש, מעבר לדינים השונים, כי לא יעשה העם "כמעשה מצריים... וכמעשה ארץ כנען... ובחוקותיהם לא תלכו" (ויקרא, יח, ג). "ושמרתם את חוקתי ואת משפטי אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, אני ה' (שם, יח, ה) "חי בהם" כנוח וכאברהם שהתהלכו וחי באלוהים ובהוראותיו, כך העדה המתגבשת לכלל עם האלוהים. שלא לחיות לפיהם כי אם לחיות בהם, להיות משוקעים בהווייתם בהוראות אלו, ללא מיצוע של חיים על פי הוראה ומשפט, ושוב "תמים תהייה עם ה' אלוהיך".

ההבחנה בין ה"רע" וה"טוב" מוזכרת ביחד עם חירות הבחירה הניתנת לאדם, ומופיעה כחלק מהוראת המצוות לעם: "ראה אנכי נותן לפניכם היום ברכה וקללה, את הברכה אשר תשמעו אל מצוות ה' אלוהיכם אשר אנכי מצווה אתכם היום, והקללה אם לא תשמעו אל מצוות ה' אלוהיכם וסרתם מן הדרך אשר אנכי מצווה אתכם היום ללכת אחרי אלוהים אחרים אשר לא ידעתם" (דברים, יא, כו).

אחדותו וייחודו של עם ישראל כעם, משמעותם האמונה באלוהים "ה' אלוהיכם" במובחן מהגוי שאלוהיו "אל אחר". עשר הדיברות הן המסד הגלוי לאמונה: "אנכי ה' אלוהיך... לא יהיו לך אלוהים אחרים... לא תעשה לך פסל... לא תשתחוה להם... (שמות, כ ב-ה). מכאן עיקריה של תורת ישראל שביסודה הכחדת היצר הטבוע באדם שמכוחו יעשה את ה"רע": רצח, ניאוף, קנאה, גניבה, לצד חובת כבוד האב והאם, כיבוד השבת, דרישות העומדות בניגוד ליצוריו של האדם.

אין הדיברות מורות על הדינים ועל המשפטים המועברים לעם בצורה מפורטת אחרי מעמד הר סיני מאוחר יותר. הדיברות עומדות באושיות קיומו של העם כעם האלוהים המובחן מדרכי חייהם של הגויים, ממנהגי עכו"ם, ולכן מובאת האזהרה החוזרת שלא ללכת בדרכם "לא תלמד לעשות מתועבות הגויים ההם" (דברים, יח, ט).

אנו מוצאים כי המקורות מציגים בפנינו את הדרישות בפירוט הבא:

- א. תבנית של "רע" ו"טוב" של צדיק וחוטא.
- ב. החרות והאחריות לבחור בין נתיבות ה"ברכה", ה"טוב" ה"קללה", וה"רע".
- ג. הדחפים והיצרים שהאדם מצווה לגבור עליהם הם בעצם חלק ממהותו כיצור ארצי, ומזכירים באופיים את יצר המין והמוות במשנת פרויד.
- ד. החיוניות באחדות האל בתוך עולם פגאני הצריכה מתן הוראה חמורה ליצירת עדת ישראל המאמינה באל אחד - אמונה שהיא נחלת בני הדת הנוצרית והמוסלמית.
- ה. הדיברות הניתנות עם מתן התורה משותפות לדתות אלו, שצמחו מאוחר יותר. לא כן הדינים והמשפטים.
- ו. הדינים והמשפטים מיוחדים לעדת ישראל, גם אם חלקם מופיעים גם בדתות נוספות, למשל מצוות ה"עורלה" שבאסלאם.
- ז. חלק מהדינים והמשפטים אופייניים לתקופה, כדין הבן הבכור ודיני מלחמה (דברים).

ההכרה באל אחד אינה מספקת כבסיס למוסר החברתי אותו אנו מכירים ושראשיתו בהבניית העם לעדת ישראל.

הדיבר הראשון מפרט את טיב האמונה באלוהים, מול בורותו של העם, בבלעדיותו ומוחלטותו. "לא תעשה פסל, לא יהיו לך אלוהים אחרים", ולאחר האזהרה באה הנחמה בלשון "ועשה חסד לאלפים לאוהביי ולשומרי מצוותיי" (שמות, כ, ב-ו).

מצאנו, את מובנו של הצדיק המתהלך בה' כמי שכל הווייתו יונקת מהוויית האל, כבר מההיבראות בצלם עוד בראשית תולדות האדם. עם זאת, האל דורש לא רק אמונה שאין מיצוע של הכרה, אלא את האהבה לאלוהים: "והיה כי יבאו עליך כל הדברים האלה, הברכה והקללה אשר נתתי לפניך והשיבות את לבך בכל הגויים אשר הדיחך ה' שמה, ושבת עד ה' אלוהיך ושמעת בקולו מכל אשר אני מצווק היום, אתה ובניך בכל לבבך ובכל נפשך... ומל ה' אלוהיך את לבבך ואת לבב זרעך לאהבה את ה' אלוהיך בכל לבבך ובכל נפשך למען חייך" (דברים, ל, א-ו).

ה' חותם את אהבת אוהביו ב"מילה" שתינתן בלבם ובלב צאצאיהם. ברית עולם לאהבת אלוהים, חותם שבבשר שחלקו נלקח מהאדם והופך בכך את ליבו ללב האלוהים. האדם מתהלך עם אלוהיו, אוהבו ומלא בו, כך שלא במצוותיו ייושע, אלא באהבת האל ובאהבת צויו. לא רק המקיים את המצוות והמוסר הוא בנו של האלוהים, אלא מי שאוהב את אביו מולידו ואת הוראותיו ומתהלך עמו כמי שנברא בצלמו.

מאפיין נוסף של ההתהלכות באלוהים היא ההליכה באורו. מי שנפגש במהות, באמת, זוכה ביכולת "לראות", לעומת המתהלך ב"חושך". הזעקה הבוקעת מדברי הנביאים ישעיה וירמיהו קוראת לעם לחדול מלהתהלך בחשיכה המסמאת את החושים, ומרווה אותם בהבליו ובחדלוננו של העולם הזה. הדברים קשים, וכך גם החזון בדבר דרך הכפירה בה הולך העם.

"בית יעקב לכו ונלכה באור ה' כי נטשתה עמך בית יעקב כי מלא מקדם ועננים כפלישתים... ותמלא ארצו כסף וזהב... ארצות וסוסים... אלילים למעשה ידיו ישתחוו לאשר עשו אצבעותיו", אומר ישעיה הנביא (ישעיה, ב, ה).

הנביא חוזר ומזכיר את נפלאותיו של האלוהים עם עמו, את "ההולכים בחושך ראו אור גדול וישבי בארץ צלמוות אור נגה עליהם" (ישעיה, ט, א) "והולכתי עיוורים בדרך לא ידעו, בנתיבות לא ידעו אדריכם, אשים מחשך לפניהם לאור ומעקשים למישור" (ישעיה, יב, טז).

הבוקעים מהחשכה יודעים את האור, ההולכים בדרכי מכשלות מכירים במישור, ואילו העם בחר לסמא את עיניו מ"לראות" ולאטום את אוזניו מ"לשמוע": "ראית רבות ולא תשמור פקח עיניים ולא ישמע" (ישעיה, מב, כ) (הדגשת המחבר). ועם זאת, כאהבת אב לבנו, סולח האלוהים לחוטאים לו "כי כה אמר רם ונישא שכן עד וקדוש שמו מרום וקדוש אשכון ואת דכא ושפל רוח להחיות רוח שפלים להחיות לב נדכאים כי לא לעולם אריב ולא לנצח אקצוף כי רוח מלפני יעטוף ונשמות אני עשיתי. בעוון בצעו

קצפתי ואכהו הסתר ואקצוף וילך שובכ בדרך לכו דרכיו ראיתי וארפאהו ואנחהו רחמים לו ולאבליו" (ישעיה, יז, יד-יח).

לאחר שיוכיח האל את עמו ויכה בו למען יחזור לחיק אביו, הוא ירחם עליו, חוזרת יקבלו חזה ויסלח ל"ילדו השובב" שהעדיף את צווי ליבו ותשוקותיו על פני אביו מולידו. המכות והעונשים שיבואו על בניו קשים כגודל חטאם ובגידתם באביהם מולידם.

ירמיה הנביא מביא את החזון הקשה והחורבן שעתידי ליפול על העם, שבדומה לדברי ישעיה מאופיין בעיניים שאינן "רואות" ואוזניים שאינן "שומעות": "שמעו נא זאת עם סכל ואין לב, עיניים להם ולא יראו, אוזניים להם ולא ישמעו" (ירמיה, ה, כ) "הנני מביא עליכם גוי ממרחק בית ישראל נאום ה', גוי לא תדע לשונו ולא תשמע מה ידבר, אשפתו כקבר פתוח כולם גיבורים ואכל קצירך ולחמיק יאכלו בניך ובנותיך יאכל... ירושש ערי מבצריך אשר אתה בוטח בהנה כחרב... כאשר עזבתם אותי ותעבדו אלוהי נכר בארצכם כן תעבדו זרים בארץ לא לכם" (ירמיה, ה, טו-כ). נבואה המזכירה את השואה שפקדה את העם וכדברי הנביא "וגם בימים ההומה נאום ה' לא אעשה אתכם כלה".

ה"חטא" הוא עברה על הצו המוסרי בברית הישנה והוא כרוך בדרך כלל, עם אזכורו של ה"אשם". ספר "ויקרא" המורה את העם ומנחה אותו להתנהגות הראויה בעיני האל חוזר ומזכיר את ה"חטא" וה"אשם": "ונודעה החטאת אשר חטאו עליה... אשר נשיא יחטא..." ועוד (למשל, ויקרא, ד, יד; כב). השלב הראשון באמונה חייב את הפנמת ההכרה בקיום האל ובאחדותו וקבלת הדיבר, המצוות והאיסורים, העונשים ודברי הנביאים מפי השכינה. זאת מאחר שזיקוקו של העם לכלל אמונה בתוך תרבות אלילית, חייב את היחס הישיר בין השכינה לבין שליחיו של האל, שבעוצמת הכרתם בו יוכלו להביא את דבריו ולשנות את דרכי חשיבתו של עם האלוהים. ייסוריו של העם, עונשיו ומאידך הנפלאות שעושה עמו האל מביאים אותו לכלל אמונה במוסר המוקנה להם. "התרחקות האל" כך שהדיבר כבר לא בא מפי השכינה אלא מפי נציגיו עלי אדמות מציינת את הפנמתה של האמונה אצל כלל הדתות, במרכזיות האל ובאחדותו וכן הכרה ביסודות המוסר המשותף להן.

התכנים שבברית החדשה צמחו אחרי שהשתרשו המצוות והעם קיימן כעם האלוהים. רק בשלב זה יכול היה ישוע להעניק להן את פירושן במהות: "לא תרצח", "לא תנאף". הדינים והמשפטים מקבלים בברית החדשה משמעות נוקשה מזו שבתורה. לא רק אי-עשיית המעשה, כגון ניאוף, אלא "ואני אומר לכם שכל המביט באשה מתוך תאוה אליה כבר נאף אותה בלבו" (מתי, ה, 27). גם הכוונה העומדת מאחורי המעשה נחשבת. טוהר כפיים משולב עם טוהר הלב. הענווה, הסליחה, והחסד הם העומדים ביסודה של האמונה ועשיית המצוות. במלים אחרות, רק לאחר שקמה עדת ישראל והשתמרו המצוות על ידה, הברית החדשה מחזקת ומעמידה מול האדם את הדרישה של אהבת האל כעיקר.